

Introducing Azhari Shirazi's *Treatise of Kamal* and its Structural and Content Analysis

Fariba Chini*

Fatemeh Sadat Taheri**

Abdolreza Modarreszade***

Abstract

The present study introduces *the Treatise of Kamal* by Budagh Azhari Shirazi (died 991 AH.). He was one of the unknown poets of the Safavid era. No research has been done on him and his poetry collection, which he calls *the Treatise of Kamal* (perfection). He began to write it from 1030 to 1059. There is only one manuscript in the poet's own handwriting in the library of the Sepahsalar School, which is currently being corrected. The authors of the present study aimed to introduce the version by analyzing the content and structure of the poet's poems as much as possible to help to know him and his poetry with a descriptive-analytical approach based on the text of the poet's poems and referring to the historical sources of the Safavid era. The question posed in this study was: What is the structure of his poetries and what topics did he deal with? According to the results of the study, it is clear that the poet's divan has two proses prefaces and 1034 verses in the form of odes, sonnets, fragments, rhymed couplets, and quatrains. The poet's poems were mostly dedicated to the Prophet's household (PBUH), especially Imam Ali (AS) and the praise of the Safavid sultans. Finally, his fragments and rhymed couplets portrayed the thoughts and life events and contained redundancies, smuts, and chronograms. Most of his quatrains were about love, and boasting was one of the main motifs of his poetry. Paying attention to archaic diction, and imitating his predecessors' style, especially Khaqani, Anvari, and Hafez, were evident in the formal and semantic structure of his poetry. The use of his predecessors' handwriting style was another important feature of this manuscript.

Introduction

Boudagh Azhari Shirazi (died 991 AH.) is an anonymous Poet who lived in the Safavid era. Among diverse treaties written in that era, his name was just mentioned in *al-Zaria'h* by Aghabozorgh Tehrani. His collection of poems, entitled *Kamalnameh* by the poet himself, is the only work by him left behind. Azhari has written about different issues of his time in his poems by using rhythm, rhyme, and literary figures.

Materials and Methods

There is only one manuscript from Azhari's collection of poems written in his handwriting which is preserved in the library of Sepahsalar School (number 377) in Teheran. The scan of this very manuscript is available in the library of Tehran University (code F-6078). There is a CD of the scan in the National Library. This manuscript has about 343 pages of fifteen lines. In total, the collection has 10385 lines including odes, sonnets, and quatrains which are written in the margins of the book. This manuscript has been written in a nice Nastaliq handwriting on rough octavo paper (24 cm length and 15 cm width). The book has a marcasitic binding. The present manuscript has footnotes (Rekabe) and the titles of its odes are written in cinnabar (Shangarf/red ink). Between the first and the second odes by Azhari and after his sonnet number 160, some pages are missing. According to the book, the poet has started writing his formerly-composed poems from 1030 AH. He has finished the book, based on what has been mentioned in the final pages of the book, in 1054 AH in GharaBagh when he was about 63. The writings in the margins of the collection finished four years later in 1059. This treaty has been corrected deductively, and the writers have used a descriptive-analytical style to elaborate and analyze the content and the structure of the poems.

* PhD Candidate of Persian Language and Literature, Department of Postgraduate education, Islamic Azad University, Kashan Branch, Kashan, Iran

** Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Kashan, Iran (Corresponding Author Email: taheri@kashanu.ac.ir)

*** Associate Professor, Department of Postgraduate education, Islamic Azad University, Kashan Branch, Kashan, Iran

Discussion of Results and Conclusions

Azhari (born 991 AH) is said to be originally from Fars Province. He was a contemporary of Hakim Shafaie Isfahani who has accompanied King Abbas I, the well-known Safavid king, in his military attack on Gharabagh and had a luxurious life for many years. Meanwhile, he became the correspondent of Ghale'h Bost for some time and felt homesick many times.

Azhari has written his poems in many genres including odes, sonnets, couplets, quatrains, and fragments. His collection of poems has two prologues in poetic prose, one of which starts the collection, before his odes, and the other follows the odes and precedes his sonnets. The preface of his collection starts with the praise of God, the Prophet (PBUH), Imam Ali (AS), and other Imams (AS). It follows with the praise of Shah Abbas Safavi and finishes with points about the book itself.

There are 627 sonnets in his collection. In total, they have 4494 lines. The major theme of his sonnets is the description of love and the beloved. A distinctive feature of his sonnets is the literary figures and novel identical ending syllables (Radif). In his sonnet writing, he has followed the Iraqi School, especially Hafez's style. He has about 215 fragments with 1208 lines. These poems are mostly about requests, demands, satire, and history-telling. His fragments provide the reader with good information about the poet's life.

Among his poems, there are 505 quatrains. In this type of poem, Azhari gives voice to his emotions about love, the beloved, *carpe diem*, and a strong desire for visiting Mecca. The specific feature of his quatrains is their four-line rhyming pattern. Azhari has 7 poems in the pattern of couplet poems (Masnavi) which include 271 lines. The couplets are largely satiric in nature. Despite his contemporaries, Azhari has not deployed the every-day language in his poems. His poems are full of archaic words, phrases, and structures. This shows his imitation of six-century poets, especially Khaghani. Furthermore, his use of many literary figures such as fantastic etiologies, oxymorons, allusions, preferential similes, and implicit similes is evidence of his following the Iraqi style, especially Hafez.

Keywords: Manuscript, *Treatise of Kamalnameh*, Azhari Shirazi, Structural and Content Analysis.

References

1. Afasar. I. (Ed.) (2003). *Eskandarbig Turkman's History of Alam Araye Abbassi*. Tehran: Amir Kabir Publication.
2. Ahmadi Darani, A. (2015). Literary Genre of Sovgand Nameh. *Journal of Research of Poetry*, 7(2), 1-24.
3. Azhari Shirazi, B. (n.d). *Manuscript of Collection Poems, Record Index: 377*. Tehran: Shahid Motahari School of Higher Education (Sepahsalar).
4. Azhari Shirazi, B. (n.d). *Manuscript of Collection Poems*. Tehran: University of Tehran Library.
5. Babai, P., & Yasemi. R. (Ed.). (2005). *Masood-e Salman's Collection of Poems*. Tehran: Negah Publication.
6. Dabirsiyaghi. M. (Ed.). (1989). *Mirza Samia's Tazkerat al-Muluk*. Tehran: Amir Kabir Publication.
7. Dekhoda, A. (1980). *Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press.
8. Hadayegh Shirazi. Z. (1938). *Index of Manuscripts of Sepahsalar High School*. Tehran: Majles Publication.
9. Husseini, A. (Ed.) (1983). *Aqabzorg Tehrani's Al-Zari'ah ela-Tasanif al-Shi'a*. Beirut: Dar al-Azwa Publication.
10. Mir Mohammad Sadegh, S. S. (2014). *Rostamkhan Gorji, Encyclopedia of the Islamic World*. Tehran: Encyclopedia Foundation Publication.
11. Moin, M. (2012). *Dictionary*. Tehran: Amir Kabir Publication.
12. Naji Nasrabadi. M. (Ed.). (2000). *Tazkereh*. Tehran: Asatir Publication.
13. Safa, Z. (1985). *The History of Literature in Iran*. Tehran: Ferdows Publication.
14. Sajjadi, Z. (Ed.). (1992). *Khaghani's Collection of Poems*. Tehran: Zavar.
15. Vahid Dastgerdi, H. (Ed.). (1936). *Samir Mirza Safavi's Tohfe-ye Sami*. Tehran: Armaghan Publication.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره دوم (پیاپی ۵۰)، تابستان ۱۴۰۰، صص ۹۷ - ۱۱۸

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۹/۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۲۵

Doi: [10.22108/RPLL.2021.126039.1800](https://doi.org/10.22108/RPLL.2021.126039.1800)

معرفی رساله کمال اظهري شیرازی به همراه تحلیل ساختاری و محتوایی آن

فریبا چینی*

فاطمه سادات طاهری**

عبدالرضا مدرس‌زاده***

چکیده

در این مقاله، بوداق اظهري شیرازی (ت. ۹۹۱ ق.) و دیوان اشعار وی معرفی شده که نویسنده، آن را رساله کمال نامیده است. درباره این شاعر گمنام عصر صفوی و دیوان اشعار او تاکنون پژوهشی انجام نشده است. کتابت دیوان او از ۱۰۳۰ ق. شروع شد و حداقل سرودن آن تا ۱۰۵۹ ق. طول کشید؛ از این اثر تنها یک نسخه خطی به خط خود شاعر در کتابخانه مدرسه سپهسالار وجود دارد که اینک در دست تصحیح است. نگارنده با رویکردی توصیفی - تحلیلی مبتنی بر متن اشعار شاعر و مراجعه به منابع تاریخی عصر صفوی با پاسخ دادن به این پرسش که «اظهري کیست و دیوان اشعارش از نظر ساختاری و محتوایی چه ویژگی‌هایی دارد؟» می‌کوشد ضمن معرفی نسخه با تحلیل محتوا و ساختار اشعار شاعر تا حد ممکن به شناخت وی و شعر او کمک کند؛ با بررسی‌های انجام شده مشخص می‌شود، دیوان شاعر دو دیباچه منثور و ۱۰۳۸۵ بیت در قالب‌های قصیده، غزل، قطعه، مثنوی و رباعی دارد. قصاید شاعر بیشتر به منقبت خاندان نبوت - علیهم‌السلام - به‌ویژه امیرمؤمنان (ع) و مدح سلاطین صفوی اختصاص یافته است. مضمون اصلی غزل‌ها نیز عشق مجازی است که گاهی به وقوع‌گویی و واسوخت‌سرایی نیز می‌انجامد. قطعات و مثنوی‌های او تبیین‌کننده اندیشه‌ها و وقایع زندگی او و دربردارنده هجو، هزل و ماده‌تاریخ است. بیشتر رباعیاتش درباره عشق سروده شده است و مفاخره‌سرایی در همه قالب‌های شعری وی به‌فراوانی یافت می‌شود. افعال و واژه‌های کهن، تقلید از سبک گذشتگان و توجه به شاعران پیشین به‌ویژه خاقانی، انوری و حافظ در ساختار صوری و معنایی شعر او آشکار است.

واژه‌های کلیدی

نسخه خطی؛ رساله کمال؛ اظهري شیرازی؛ تحلیل ساختاری و محتوایی

* دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد، واحد کاشان، کاشان، ایران، walru-s@yahoo.com

** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران، taheeri@kashanu.ac.ir

*** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد، واحد کاشان، کاشان، ایران، drmodarreszadeh@yahoo.com

۱- مقدمه

تصحیح نسخه‌های خطی یکی از کارهای ارزنده‌ای است که افزون‌بر تقویت غنای ادبیات فارسی به شناخت زوایای ناشناخته ادبیات و اهل ادب کمک شایانی می‌کند. دوره صفوی از دوره‌های ادبی فارسی است که نسخه‌های خطی متعددی از آن هنوز تصحیح و چاپ نشده‌اند؛ در نتیجه، این آثار هنوز نقد و ارزیابی نشده است و چه بسا شاعران آنها هنوز در گمنامی کامل به سر می‌برند و یا فقط به ذکر نام و ابیاتی چند از اشعار ایشان در تذکره‌ها بسنده شده است. بوداق اظهري شیرازی نیز یکی از شاعران ناشناخته عصر صفوی است که خود او و نسخه منحصربه‌فرد دیوانش به نام رساله کمال برای ادب‌دوستان و ناقدان ادبی هنوز ناشناخته است. اظهري از شاعران سده دهم و یازدهم هجری است که فقط آقابزرگ تهرانی در جلد نهم الذریعه به ذکر نام وی و نقل یک بیت از او بسنده کرده و از متأخران نیز فقط مرحوم صفا مطالب الذریعه را به فارسی ترجمه کرده است. دانسته‌های دیگر درباره وی و دیوانش نیز فقط مطالب ابن‌یوسف شیرازی در فهرست کتاب‌های کتابخانه مدرسه سپهسالار را در بر می‌گیرد که در واقع همان مطالب دو منبع قبلی و مطالبی مختصر درباره مشخصات دیوان - اعم از تعداد ابیات، قالب‌های شعری، نوع جلد و کاغذ آن - است؛ از این‌رو نگارنده به شیوه توصیفی - تحلیلی بر مبنای مستندات موجود در متن نسخه با پاسخگویی به پرسش‌های «اظهري چه کسی بوده و در چه دورانی می‌زیسته است؟ با چه کسانی معاصر بوده و چه مضامینی را در شعر خود گنجانده است؟ به کدام شاعران پیشین بیشتر توجه داشته و چه ساختاری برای اشعار خود انتخاب کرده است؟» کوشیده است ضمن معرفی نسخه به تحلیل ساختاری و محتوایی دیوان ۱۰۳۸۵ بیتی شاعر در قالب‌های قصیده، غزل، قطعه، مثنوی و رباعی بپردازد تا ضمن کمک به شناخت جایگاه شعری شاعر، تبیین کند او نیز مانند دیگر همعصران خویش شاعری پیرو بوده؛ هر چند از نازک‌خیالی‌ها و پیچیده‌گویی‌های آنها دوری ورزیده است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

چنانکه گفته شد اظهري یکی از شاعران گمنام عصر صفوی است و به گواهی منابع مطالعاتی، فهرست نسخ خطی و چاپی، سایت‌های اینترنتی و بانک‌های اطلاعاتی، تاکنون هیچ پژوهشی در قالب کتاب، پایان‌نامه و مقاله درباره او و دیوان وی انجام نشده است و نگارندگان برای نخستین بار به معرفی شاعر و شعر او پرداخته‌اند.

۲- بحث اصلی

۲-۱ معرفی شاعر

بوداق اظهري شیرازی از شاعران شیعه‌مذهب قرن یازدهم است که تنها در الذریعه^۱ چند سطر درباره او آمده است و اطلاعاتی از او در دست نیست. دانسته‌های ما درباره وی محدود به استنباط‌هایی است که از اشعار او به دست آمده است.^۲ با اینکه اطلاعات دقیقی درباره تاریخ تولد و وفات اظهري در دست نیست، احتمالاً در سال

۹۹۱ هجری قمری متولد شده است. اظهارات شاعر در پایان دیوان خود مبنی بر اتمام دیوان در «زکم ۳ قراباغ» در سال ۱۰۵۴ ق. و اشاره وی به ۶۳ سالگی خود در ادامه این مطلب، تأییدکننده این موضوع است: «به تاریخ هفدهم شهر ربیع الاول سنه پیچی ئیل ۱۰۵۴ قلمی شد» (رک. اظهري، بی تا: ۳۳۷ ب)؛ «الحمد لله که در سن شصت و سه سالگی به هواداری عینک... به ترتیب و تحریر این نسخه مبادرت نمود» (رک. همان: ۳۳۶ آ).

اظهري در دیباچه دیوانش خود را اینگونه معرفی می کند: «این فقیر خسته ضمیر، الشهیر به بوداق اظهري...» (همان: ۳ آ) و در یکی از قطعاتش می گوید:

ای برادر گر هنرمندی به خود هرگز مناز

صد جهان جنس هنر را مشت خاکی نشمري

با هنرهای چنین منت به من دارند خلق

نام من خوانند اگر بوداق بیگ اظهري

(همان: قطعه ۱۹۶) ۵

نام شعری این شاعر همان «اظهري» است که شاعر در پایان قصاید و غزلیات و بعضی اشعار دیگر خود آورده و غزلی هم با ردیف اظهري سروده است.

درباره خانواده و نیاکان اظهري اطلاعات چندانی در دست نیست. بر مبنای اشعار وی نیاکان او از نسل خاندان زنگی شیراز هستند که شاعر به آن افتخار می کند:

اگر ستایش آبای خود کنم شاید

که راجع اند به زنگی که فاش سرهنگی است

(قطعه ۵/۴۲)

تفاخرم نه به آبا به گفته سعدی است که در مدیح ابونصر سعد بن زنگی است

(همان: ۷)

اظهري درباره پدر و مادر خویش می گوید:

کنم چون وصف خود هستم ز والد همایون گـوهر و شیراز معدن

(قصیده ۷۲: ۲۰)

به مادر هم چنانم کز طهارت ز هر آلایشی برچیده دامن

(همان: ۲۲)

از مرثیه شاعر برای فرزندش «مقصودبیک» برمی آید که نام پدر اظهري نیز «مقصودبیک» بوده است:

باشد پسر مرا و پدر خوانمش از آن همجنس با اصالت و همنام با نیاست

مقصودبیک آن گل باغ حیات من کز گرد خاک مرقد او زیور صباست

(قطعه ۶۹: ۱۰ و ۱۱)

اظهري همسر و فرزندان هم داشته است که درباره آنها اطلاعاتی جز ذکر نام یکی از فرزندان او نداریم:

یگانه دری داد یزدان مرا که بازش خدا دارد اندر امان

رقم زد چنمین خامه فکرتم که اسمش ز تاریخ گردد عیان
به گوشم ندا هاتف غیب داد «که مقصود آمد برت بی‌گمان»
(قطعه ۴۹: بیت ۱-۳)

بنابر ماده تاریخ آخرین مصراع، مقصودبیک در ۱۰۳۵ ق. متولد شده است. اظهري قبل از مقصودبیک نیز فرزندی داشته است که نام او مشخص نیست و طبق ماده تاریخ یادشده در ابیات ذیل در سال ۱۰۲۲ ق. متولد شده است:

در هفدهم ربیع الاول شد بخت مرا سعادت افزون
هنگام طلوع خورشید مشرق فرزند مرا بزاد گردون...
تاریخ چو جستم از خرد گفت «نوباوه گلشن تو میمون^۶»
(قطعه ۴۸: ۱، ۲ و ۵)

البته هر دو فرزندش بر اثر بیماری وبا از دنیا رفته‌اند و اظهري برای آنها مرثیه‌سرایی کرده است (رک. قصاید ۶۹ و ۷۰):

دست دلم ز گوهر «مقصود» بینواست چشمم ز بحر سینه، پر لؤلؤء بکاست
(قصیده ۶۹: ۱)

گر برفکنند نسل تو، اما به نظم تو احیای ملت شعرا کرد روزگار
(قصیده ۷۰: ۲۹)

در جایی دیگر نیز به ازدست‌دادن شش نفر از بستگان خویش در اثر بیماری وبا اشاره کرده است:
ببرید شش نهال مرا وز شش جهت نگشود لب یکی که خطا کرد روزگار
(قصیده ۷۰: ۲۳)

بنابر اشعار شاعر، او از درباریان دربار صفوی بوده و بدین سبب از رفاه هم برخوردار بوده است:
خدا ز دیده بد دور دارم دائم ندیده چشم فلک عشرتی که من دارم
(غزل ۴۵۱: ۳)

برپایه اظهارات اظهري، او از وزیر روزگار خود لقب «مولانا» گرفته است:

افتخار الوزرا خواجه کامل سعدا ای که کلک تو رخ بکر کمال آرآید
قلمت در لقبم کرده رقم مولانا نه به القاب چنین فضل و هنر می‌باید
(قطعه ۱۴۵: ۱ و ۲)

گویا اظهري مدتی هم والی قلعه بست^۷ بوده و چنانکه در قطعه‌های ۱۵۷، ۱۶۷ و ۱۸۰ و غزل‌های ۴۲۸ و ۶۲۷ خویش تبیین کرده، این شغل برای او گرفتاری‌های بسیار ایجاد کرده است:

غم وزارت^۸ ملک خراب قلعه بست که نامزد به من خسته شد ز بخت زبون...
هنوز بنده پریشان قلعه بستم نگشت فارغ از این غصه‌ام دل محزون
(قطعه ۱۸۰: ۴ و ۷)

و در قصیده‌ای با این ابیات آغازین:

ندانم گناهم چه شد کاینچنین میان‌بسته گردون به خونم ز کین
به ویرانه‌ای کرده‌ام جا چو بوم که شه کرده بیرون ز زیر نگین
(قصیده ۷۳: ۱ و ۲)

به تقلید از مسعود سعد^۹ حضور در قلعه بست را چون حضور در زندانی سخت توصیف می‌کند.

اظهري درباره رسیدن خود به مقام وزارت سخن می‌گوید:

به حکم خسرو رضوان‌مکان وزیر شدم که باشدم گه پیری وظیفه اطفال
(قصیده ۸۱: ۹)

در جایی هم به سبب از دست دادن مقام وزارت و قطع مقرری آن شکوه می‌کند:

هرآنچه بود ز مال جهان ز کف دادم نماند هیچ مرا غیر دیده در دنبال
(همان: ۱۳)

شواهد موجود در اشعار اظهري^{۱۰} نشان می‌دهد که وی در لشکرکشی‌های صفویان به گرجستان حضور

داشته است:^{۱۱}

امروز در ولایت گرجستان مفتوح به زور بازوی رستم^{۱۲} شد
بر رفع غبار کفر گیتی باعث سالار سپاه خسرو اعظم شد
(قطعه ۷۱: ۱ و ۲)

چنانکه به فتح قلعه‌هایی مثل قرلانقوج و الکاء گرجی و... اشاره کرده است:

گویم چو ز اوج قلعه قرلانقوج در کنگره‌اش زهره گردون زده دف
بر تیر جگرشکاف خان دوران شد سینه ساکنان آن قلعه هدف...
از روی تعجب، خرد کامل گفت از سطح فلک قلعه کی افتاده به کف؟^{۱۳}
(قطعه ۷۳: ۱، ۲ و ۵)

همچنین در ماده تاریخی به ساخت قلعه کاخ اشاره کرده است:

صد شکر که گشت سایه‌افکن به جهان خاقان فلک‌حشمت مهرآثاری...
تاریخ بنای قلعه را می‌جستم از هاتف غیب تا کند اظهاری
نظاره‌کنان خرد به تاریخش گفت «دارالاسلام عرصه کفاری»^{۱۴}
(قطعه ۷۵: ۱، ۸ و ۹)

او مدتی نامعلوم در قراباغ زندگی کرده است که این موضوع می‌تواند در گمنامی شاعر نیز مؤثر باشد و در

دیوان اشعارش - که همان‌جا پایان یافته - بارها آرزوی بازگشت به زادگاهش، شیراز را مطرح کرده است:

سالها دور از گلستان وطن افتاده‌ام می‌رسد پیغام از مرغان شیرازم هنوز
(غزل ۳۵۹: ۶)

بحمدلله که رستی اظهري از محنت غربت

بکن شکر خدا چون روی بر ملک وطن داری

(غزل ۶۲۸: ۶)

از یکی قطعات اظهري نیز مشخص می‌شود که او معاصر حکیم «شفای اصفهانی»^{۱۵} (۹۹۶-۱۰۳۸ ق.) و «محمدرضا فکری اصفهانی»^{۱۶} (ت. ۱۰۲۰ ق.) بوده؛ او به موضوع ستیزه‌های پیوسته بین این دو اشاره کرده است:^{۱۷}

به جواب غزلیات «شفایی» کوشد

«فکری» آن شاعر نوفکرت صاحب‌دیوان

چو شود در گه فکرت به معانی عاجز

هرچه خواندیم به شب، روز به ما خواند همان

(قطعه ۱۶۰: ۱ و ۲)

اظهري در قطعه ۳۹ خود از خودستایی‌های «مقیم جعفری شیرازی»^{۱۸} شکوه کرده است:

فخرالشعرا جعفری! ای گلشن طبعت در خجالت جاوید فکنده است مرا...

انصاف ده از نغمه‌سرا پُر مَسْتا خویش کاین شیوه نزیبید گهرانگیز قلم را...

(قطعه ۳۹: ۱ و ۶)

همچنین در قطعات ۱۱۵ و ۱۱۷ خود با ذکر نام «مقیم» آشکارا علیه او هزل‌پردازی کرده است.

«فتحی قزوینی» نیز از دیگر معاصران اظهري است^{۱۹} که در قطعه‌ای، از بنایی که ساخته و اشعار نیکویی که سروده، یاد کرده است.

اظهري از جوانی شاعری خود را آغاز کرده است؛ پاسنگویی وی به قطعه عذرخواهی «ابوالفضل علمای» (۹۵۸-۱۰۱۱ ق.) خطاب به داوودخان - که با توجه به تاریخ تولد اظهري و وفات علمای باید حداکثر در ۲۰ سالگی شاعر سروده شده باشد - و همچنین ماده‌تاریخ موجود در مدیحه فتحی مورخ به سال ۱۰۱۲ یعنی ۲۱ سالگی (نیز رک. آقابرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۹: ۸۰) شاعر تأییدکننده این موضوع است؛ البته باید یادآور شد بنابر سخن خود شاعر در دیباچه آغازین دیوانش، کتابت دیوان وی از سال ۱۰۳۰ ق. شروع شده و ۱۰۵۹ ق. به پایان رسیده است. وجود ماده‌تاریخ‌هایی با تاریخ‌های ۱۰۱۲ ق.:

کرد از دست کرم وضع بنایی معمار که از آن غصه فلک چاک برافکند به جیب

با خرد می‌زدم از سال تواریخش دم که به گوش دلم اوازه درافتاد ز غیب

(قطعه ۶۲: ۲ و ۳)

و ۱۰۲۲ ق. (قطعه ۴۶) و ۱۰۲۸ ق. (قطعه ۷۶) نشان‌دهنده این است که قبل از کتابت دیوان، شعر می‌سروده است و چنانکه ذکر خواهد شد در صفحات پایانی رباعیات خویش به این موضوع اشاره دارد.

نکته دیگر اینکه اشعار اظهري در متن و حواشی دیوان وی ثبت شده است. با مطالعه حواشی دیوان و به‌ویژه ماده‌تاریخ‌های موجود در آن مشخص می‌شود که اشعار این بخش بعد از اتمام متن سروده شده است؛ چنانکه علی‌رغم ثبت سال ۱۰۵۴ ق. به‌عنوان سال اتمام دیوان که مطابق با ۶۳ سالگی شاعر است، در برگ‌های ۳۳۷ تا ۳۴۳ دیوان، ۱۰۸ رباعی دیگر آمده است و در اشعار حواشی دیوان نیز عبارات یا ماده‌تاریخ‌های مبین این موضوع دیده می‌شود؛ مثلاً در بیت ذیل که از حواشی دیوان است، به ۶۵ سالگی شاعر اشاره شده است:

از شصت و پنج فزون گشته‌ام شماره سال
نه طبع نظم مرا مانده نی دماغ خیال
(قصیده ۱۷: ۱)

و در قصیده و قطعه‌ای که در حاشیه نوشته شده، ماده تاریخ‌هایی است که هر دو، عدد ۱۰۵۹ را به‌عنوان سال ساخت یک بنا ثبت کرده‌اند: ۲۰

پرسیدم از خرد چو ز تاریخ خانه گفت
«بر صاحب این سرای مبارک قدیم باد»
(قطعه ۶۰: ۷)

همچنین:

خرد را چون خوش آمد این بنا از ذوق با من گفت

بگو تاریخش «بخوبی‌ها نشاط‌آباد می‌آید»
(قصیده ۷۸: ۱۹)

بدین ترتیب می‌توان گفت اشعار حواشی دیوان در ۱۰۵۹ ق. پایان یافته است.

اظهري در دیباچه آغازین دیوانش به محتوا، قالب‌های شعری، سال کتابت و زادگاه خویش اشاراتی کرده است:

«المنة لله که مجموعه سخنم گنجینه‌ای است پُر جواهر آبدار خیال و بحری است از لالی معانی مالامال، بی تکلف، جواهر معانی قصایدش، رعاث طنطنه خسروان را سرمایه‌ای است تمام و گهر لطایف غزلش رخساره غرور گلرخان را پیرایه‌ای است به‌اندام و از رمز مقطعاتش رموز عرفان آشکار و از طرز رباعی سایر ابیاتش حکیم سخن در افتخار

بی شکل حرف ابجد و بی طرز هندسی تاریخ این صحیفه فرخ هزاروسی است»
(اظهري، بی تا: ۶ آ)

گر نی‌ام یونانی اما اصلم از شیراز بس
کو حکیمی تا ز فضلم مایه حکمت برد
(همان: ۵ ب)

۲-۲ مذهب شاعر

حضور اظهري در دربار صفویان و اشعار وی آشکارا نشان‌دهنده شیعه‌بودن اوست؛ چنانکه از ۸۳ قصیده شاعر، ۵۱ قصیده او در نعت و منقبت خاندان نبوت به‌ویژه پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) سروده شده که اختصاص دو قصیده از قصاید وی به امام عصر (عج)، مهر تأییدی بر تشیع شاعر است؛ همچنین اظهري در قطعات ۲۰۵ و ۲۰۶ دیوان خود به توصیه کتابدار شاه در پاسخ به فردی که در مجلس بزرگان قلعه تفلیس؛ او^{۲۱} را اهل سنت دانسته است، آشکارا تشیع خود را اظهار و اعتراض می‌کند:

من که از شیعه فطری‌ام،^{۲۲} تو گویی سنی
تو که سنی تمامی، شده‌ای شیعه‌مثال؟
(قطعه ۲۰۶/ ۴)

مذهب و دین چه شناسی تو یزید ملعون
حرف مهدی ز چه گویی تو مرید دجال
(همان: ۶)

در جای دیگر به سه خلیفه اول لعن فرستاده و به غضب خلافت از امیرمؤمنان (ع) اشاره کرده است:
نموده‌اند به‌جای تو دیگری را نصب کنند خیل معاصی خلاف در حکمین
(قصیده ۷۹: ۱۷)

۳-۲ دیوان اشعار اظهري

تنها اثر به‌جامانده از اظهري همین دیوان اشعار اوست که شامل قالب‌های مختلف شعری قصیده، غزل، قطعه، مثنوی و رباعی است: «و تنظیم رساله کمال به توفیق صانعی که مجمع طراز اقسام و انواع گهر عالم و چهره‌پرداز اجسام و اشخاص صور بنی آدم است» (اظهري، بی تا: ۲).

اظهري در قطعه ۱۶۱ خود به ربوده شدن اشعارش اشاره می‌کند و می‌گوید: شخصی به نام «رونقی»^{۲۳} که عازم سفر هند بوده است، قصاید، غزلیات، مقطعات و مثنوی‌های او را به‌عنوان یادگار گرفته است تا باخود به هند ببرد:

بهترین مشاطه حُسن معانی، رونقی چون به‌سوی کشور هندوستان می‌بست بار
از قصاید از غزل از قطعه و از مثنوی برد از من نسخه‌ای رنگین‌تر از فصل بهار
(قطعه ۱۶۱: ۱ و ۲)

همچنین گفته است:

کاسمان طبعاً چه خواهد شد کم از تو، گر شود آفتاب نظم تو از مشرق هند آشکار
(همان: ۵)

اما در ادامه می‌گوید:

چون سپردم آن گروه نازنینان را به او گفتم از من رفت اکنون با تو باشد اختیار
(همان: ۷)

و چنین ادامه می‌دهد:

گویا دست خیانت کرده بر ایشان دراز رفته رنگ خوبی آن گلچهرگان را از عذار
گر به اسم اظهري می‌برد نام آن بتان می‌شدی هریک از ایشان فتنه صد روزگار
(همان: ۹ و ۱۰)

همچنین از شاعری اصفهانی شکایت می‌کند که تخلص او را برگزیده و اشعار وی را به خود نسبت داده است:

قریب پنجه سال است کاین تخلص من به اظهري شده در روزگار افسانه
به خود تخلص من بسته از تهی مغزی که تا بگویند او نیز هست فرزانه
زبهر شهرت نادانی این تخلص را در اصفهان بکند نقش هر در خانه
(قطعه ۱۷۱: ۱ تا ۴)

شاعر از هم‌عصران خود شکوه می‌کند که شاعرانی مثل عرفی (م. ۹۹۶) و طالب آملی (م. ۱۰۳۶) را بر او

برتری می‌دهند و او را به ربودن اشعار شفایی متهم می‌کنند:

هنگام سخن‌گستری‌ام از چپ و از راست
یا حرف شفایی است در اثنای کلامم
یا گفته طالب به زبان در سخن آرند
در سایر اشعار، کمین معنی طبعم
گویند که عرفی به سخن حبل متین است
کاو نغمه طرازنده این خلد زمین است
کز شعر گهرسنجی او سحر مبین است...
بر مسند اعلائی سخن صدرنشین است
گو تیغ برآور که عجب فرصت کین است
(قطعه ۱۶۰: ۲، ۳، ۴، ۷-۸)

شاعر گفته به دو زبان فارسی و ترکی شعر می‌سروده است؛ ولی فقط دیوان فارسی او در دسترس است:

دیگران با یک زبان بردند معنی را به اوج
فارسی خودسرم با انوری هم‌گفت‌و‌گوست
هست در طرز سخن با دو زبان گفتار من
ترکی‌ام از بوالفضولی با فضولی^{۲۴} هم‌سخن
(قطعه ۲۱۳: ۱ و ۲)

۲-۴ معرفی نسخه

دیوان اظهري منحصر به فرد است و به قلم خود شاعر کتابت شده است. این نسخه و عکس آن با شماره ۳۷۷ در مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) و روگرفت همین نسخه با شماره «۶۰۷۸-ف» در کتابخانه دانشگاه تهران و لوح فشرده آن در کتابخانه ملی نگهداری می‌شود. ضیاءالدین حدائق شیرازی معروف به ابن‌یوسف (۱۲۸۲-۱۳۶۶)، در جلد اول فهرست نسخ خطی کتابخانه سپهسالار درباره دیوان اشعار اظهري چنین نوشته است: نسخه مدرسه سپهسالار ۳۴۳ برگ حدوداً ۱۵ سطری دارد که با خط نستعلیق خوب بر روی کاغذ کاهی با طول ۲۴ و عرض ۱۵ سانتیمتری در قطع وزیری نوشته شده است؛ جلد آن از جنس مرغش است. این دیوان حدوداً یازده هزار بیت دارد و تاکنون نسخه دیگری از آن را در کتابخانه‌ای نیافته است (رک. حدائق شیرازی، ۱۳۱۶، ج ۲: ۵۶۰-۵۶۴).

اظهري عنوان‌های قصاید خود را با شنگرف نوشته است و صفحات فرد دیوانش رکابه دارد. با بررسی‌های انجام‌شده مشخص شد دیوان اشعار اظهري ۱۰۳۸۵ بیت دارد که میان صفحه اول قصیده اول و قصیده دوم نسخه، برگ‌هایی افتاده و کنار بعضی از صفحات نیز پاره شده است؛ به گونه‌ای که کلمات آغازین یا پایانی آنها مشخص نیست. قسمت بیشتر برگ آخر نسخه نیز پاره شده و از میان رفته که بعداً ترمیم شده است؛ همچنین بین غزل ۱۶۰ و ۱۶۱ اظهري، ورق یا اوراقی افتاده است؛ چنانکه قافیة غزل ۱۶۰ وی به حرف «ت» ختم می‌شود؛ در حالی که قافیة غزل صفحه بعد آن، حرف «د» با وزن شعری متفاوت است و بیت مصرع نیز ندارد:

شانه کی قدرت سرپنجه یک موی تو داشت
خبری گر نه ز بی‌فکری گیسوی تو داشت
(غزل ۱۶۰: ۱)

بس که خوردم ز درون زخم تو از پاره دل
خارهای مژه‌ام شاخ گل غم باشد
(غزل ۱۶۱: ۱)

این امر سبب اختلاف تعداد ابیات نسخه فعلی و اصل نسخه موجود در فهرست نسخ خطی سپهسالار شده

است.

هفت برگ آخر نسخه هم دربردارنده رباعیاتی است که اظهري پس از تنظيم ديوان، آنها را یافته و بعداً به ديوان خود افزوده است: «بعد از تحرير نسخه، بعضی رباعیات که در میان سیاهی‌های اشعار پیدا شد و صورت تنظيم یافت، همچنين مرقوم شد» (اظهري، بی‌تا: ۳۳۷ ب).

اظهري نیز مانند شاعران معاصر خود ویژگی‌های رسم‌الخطی‌ای مانند سرهم‌نویسی‌های کلمات و حروف، کاهش و افزایش، یکسان‌نویسی و نقطه‌گذاری به شیوه قدما را در نوشتن اشعار خویش به کار برده است.

۲-۵ بررسی ساختاری و محتوایی دیوان اظهري

ديوان اظهري با ديباچه‌ای به نثر مسجع آغاز شده است. شاعر پس از آن، قصاید خود را آورده و سپس ديباچه موزون ديگری قبل از غزلیات خود ذکر کرده است. در ادامه، قطعات و رباعیات خود را قرار داده است. افزون‌بر آنها، شش مثنوی کامل و دو بیت مجزا در قالب مثنوی دارد^{۲۵} که بین قطعات و رباعیات وی جای دارد.

۲-۶ ديباچه آغازین

اظهري در نخستین ديباچه مثنور خود با نثری آهنگین دربارهٔ قالب اشعار، مضامین و چگونگی و تاریخ کتابت ديوان خود سخن گفته و به تناسب از اشعاری زیبا در جای‌جای مقدمه بهره برده است که تعدادی از آنها در متن ديوان او وجود دارد و بعضی دیگر فقط در مقدمه آورده شده است.

مقدمه مثنور شاعر با «بسم الله الرحمن الرحيم» و یک رباعی - که در ابتدای بخش رباعیات شاعر نیز آمده است - آغاز می‌شود:

ای زیور رخساره جان از کرم‌ت سرمایه گُردش زبان از کرم‌ت
 آرایش دیوان بیان از کرم‌ت احیای زمین و آسمان از کرم‌ت^{۲۶}
 (اظهري، بی‌تا: ۱ ب)

سپس مانند تحمیدیه‌ای مثنور با ستایش آفریدگار ادامه یافته است: «... افتتاح ابواب خزاین سخن به مفتاح دلگشای ثنای یگانه‌ای که شیرازه‌بند مجموعه کاینات و چمن‌پیرای سرابستان حیات است...» (همان: ۱ ب) و با طلب تداوم لطف الهی، مانند دیگر تحمیدیه‌های فارسی، ادامه می‌یابد؛ پس از آن مانند دیگر تحمیدیه‌های فارسی به نعت رسول اکرم (ص) می‌پردازد: «درود نامحدود نثار قبه بارگاه خجسته شهریار کونین، پادشاه عرصه ثقلین، قاسم خزائن رحمت، فاتح ابواب جنت...» (همان: ۲ آ و ب)؛ سپس به آستان امیرمؤمنان و ائمه اطهار - علیهم‌السلام - عرض ادب می‌کند: «سپاس بی‌قیاس بر فرمان‌فرمای مسند ولایت و قافله‌سالار رهروان هدایت و والی اقلیم عظمت...» (همان: ۲ ب)؛ «و از آن سپس بر مجمع انوار ائمه اطهار که ریاحین روضه نبوت و گلدسته بوستان فتوت‌اند» (همان: ۳ آ). در ادامه به دعاگویی شاه‌عباس صفوی می‌پردازد: «... دیگر دعایی واجب اهل اسلام و طوایف انام است بر وارث سریر عظمت و اجلال... شاه‌عباس...» (همان). در ادامه به معرفی اثر خویش می‌پردازد و رنج‌هایی را که متحمل شده است، تبیین و بر هنرنمایی‌های خود افتخار می‌کند: «و شاهد معرفتم را لطافتی است متجاوز از تعریف» (همان: ۶ آ)؛ او گمنامی خود را نتیجه حوادث روزگار می‌داند: «و لیکن ناصیه اعتبار این، از تیره‌بختی روزگاری غبار گرفته و آینه‌اشتهار آن زنگ کدورت از اثر حوادث پذیرفته» (همان)؛ اما امیدوار به لطف الهی بر این باور است که هنوز فرصت «جلوه‌نمایی» برای او باقی است: «شاید به عون الطاف

ایزدی در این دُرد جام زندگانی... شاهد اصالت را هنگام جلوه‌نمایی و عندلیب سرابستان سعادت را محل دستان سرایی بازمانده باشد» (همان) و در پایان تاریخ سرودن دیوان را نیز می‌آورد:

حرفت لذیذ اظهري از پختگی بود بی‌لذتی میوه معنی ز نارسى است
بی شکل حرف ابجد و بی طرز هندسی تاریخ این صحیفه فرخ هزار و سی است
(همان: ۶ ب)

۷-۲ قصاید اظهري

پس از تمام شدن دیباچه پنج‌برگی یادشده، درحقیقت دیوان اشعار اظهري آغاز می‌شود. اولین قصیده او با عنوان «التوحید موسوماً بورد الابرار» و با بیت زیر آغاز می‌شود که در تحمید سروده شده است:

ای عاجز از حدیث تو طبع سخن سرا ای مانده در گره ز تو عقل گره‌گشا
(قصیده: ۱)

اظهري در مجموع، ۸۳ قصیده در متن و حواشی دیوان خویش آورده است که روی هم‌رفته ۳۴۰۲ بیت دیوان را در بر می‌گیرد. شاعر در قصاید خود به نعت خدا و پیامبر (ص)، منقبت حضرت علی (ع) و ائمه اطهار (ع) و مدح شاهان صفوی به‌ویژه شاه‌عباس و بزرگان دربار آنها پرداخته است و در بین قصاید خود افزون‌بر درونمایه اصلی، مضامینی مانند مفاخره، بَث شکوی، سوگندنامه، مرثیه و... را نیز به کار برده است.

اظهري در نخستین قصیده خود تحمیدیه‌سرایی می‌کند. ۱۷ قصیده بعدی وی به نعت رسول اکرم (ص)، ۳۳ قصیده به منقبت ائمه اطهار (ع)، ۲۵ قصیده به مدح، ۳ قصیده در شکایت از روزگار و مردم زمانه، ۲ قصیده به مرثیه‌سرایی برای اعضای خانواده‌اش، یک ماده‌تاریخ و در پایان قصیده‌ای با مضمون مناجات با خداوند اختصاص دارد؛ بدین ترتیب رایج‌ترین مضمون قصاید اظهري، منقبت معصومین (ع) است؛ همچنین وی قصیده‌ای با نام «جامع المناقب» در منقبت چهارده‌معصوم (ع) دارد.

اظهري ۷۴ قصیده از قصاید خود را نامگذاری کرده و برای بعضی از آنها نیز توضیحاتی نوشته است؛ از آن جمله است: ضیاءالقلوب، منتخب‌النفایس، مجمع‌النوادر، تحفه خیال، امواج‌البحار، فخرالمساکین، افتخارالملوک، نزهة الارواح، تسکین‌القلوب، ملح‌الکلام، تحفة‌الاغنیاء، مفرح‌الفؤاد، نغمات‌الطیور، ابکارالافکار، کنز‌المعانی، غازه حُسن، ارواح‌الابدان، انوارالسعادت.

ممدوحان اظهري عبارت‌اند از: شاه‌عباس اول؛ شاه‌صفی؛ شاه‌عباس ثانی؛ حاتم‌بیک^{۲۷} (وزیر شاه‌عباس اول)؛ میرزاتقی‌خان (وزیر شاه‌عباس دوم معروف به «ساروتقی»)^{۲۸}؛ مرتضی‌قلی‌خان وزیر^{۲۹}؛ بدیع‌الزمان که به گفته شاعر در یک مکتب درس می‌خوانده‌اند؛ میرزاصالح (حاکم بروجرد و گیلان)؛ میرزامعصوم (وزیر قرباغ)؛ میرزاقاسم (ندیم دربار). در این میان بیشترین مدایح اظهري به شاه‌عباس اول و شاه‌صفی اختصاص دارد.

اظهري بارها مانند شاعران سبک‌های خراسانی و به‌ویژه آذربایجانی در میان مدح ممدوح مفاخره‌سرایی کرده است:

کو خرد روزگار تا که به اوراق دل از کتب خاطر حکمت یونان برد
(قصیده: ۷: ۲۰)

چنگیزشده خاطر از موکب معنی سردفتر هر طغرل طغرای خطاب است
(قصیده ۹: ۱۵)

اظه‌ری افزون بر ابیات پراکنده مفاخره در تغزل‌های قصاید ۷، ۹، ۱۳ و ۱۴ دیوان خود نیز فخریه‌سرایی کرده است. مفاخره‌های اظه‌ری، فخریه‌های خاقانی را به خاطر می‌آورد؛ چنانکه خود بارها با اشاره به خاقانی و شعر وی و حتی برتری دادن خود بر وی، این موضوع را تبیین می‌کند:

بوی گل طبع من، روح فلاطون کشد فخر در نظم من، مفخر شروان برد
نغمه‌سرا چون کنم بلبل طبع از سخن رنگ سخن از رخ خاطر حسّان برد
(قصیده ۷: ۲۴ و ۲۵)

اظه‌ری در قصیده‌سرایی به شیوه خاقانی و انوری بیش از دیگر شاعران توجه داشته است و از این میان توجه وی به خاقانی نمود خاصی دارد؛ مثلاً در قصیده دوم خویش اصطلاحات مسیحیت را بسیار به کار برده است:

ز سجاده‌ام چون به تنگ است جامع ز سنگ در دیر سازم مصلا
نشینم به دیر و ز تحریک ناقوس کنم گوش بر خود صدای تبرا
چو سی‌روزه صومم گلوگیر آید به پنجاهه پرهیز جویم مدارا...
(قصیده ۲: ۵-۷)

همچنین در قصیده‌ای با ابیات آغازین ذیل قصیده ۱۵۵ خاقانی را استقبال کرده است:^{۳۰}

دلی دارم چو ناقوس برهمن گهی با ناله و گاهی به شیون
انوئیدن کند چون ساز افتد ز دست زهره از بیهوشی، ارغن
(قصیده ۷۲: ۱ و ۲)

به‌کارگیری اصطلاحات نجومی در قصاید ۸، ۱۱، ۳۴ و... شاعر نیز یادآور تصویرسازی‌های نجومی خاقانی است:

جوزا کمر بسته به کینم ز روی خشم افکنده دلو، یوسف بخت مرا به چاه
دل با گشاد قوس سپهرم پر از سهام از نیش عقرب فلکم سینه پر ز آه...
(قصیده ۱۱: ۷ و ۸)

کرشمه‌سنج به میزان دلبری ناهید گه حرام و تکلم همه اصول و مقام...
(قصیده ۶۱: ۷)

قصیده ۱۸ شاعر با نام «نغمات الطیور» مانند «منطق الطیر» خاقانی درباره نعت رسول اکرم (ص) و دربردارنده تصاویر متعدد درباره انواع پرندگان است:

... بلبل آغاز غم عاشقی خویش نمود که جگر سوخت مرا روز و شب از ناله یار
... بعد از آن فاخته راز دل خود کرد بیان که مرا جلوه سرو چمن افکند ز کار...
(قصیده ۱۸: ۶ و ۹)

اظه‌ری گاه خاقانی و انوری را والاتر از خود می‌داند:

هستم از مدح سرایان غلامان درت نیستم گر به سخن انوری و خاقانی
(قصیده ۳۲: ۲۷)

و گاه خود را برتر از آنها می‌شمرد:

غیرت سرور شیراز و خدیو صفهان رشک مشهور خراسان، حسد شروانی
گشته از فرکله گوشه طبع تو عنان شوکت انوری و کوبه خاقانی
(قصیده ۱۴: ۱۱ و ۱۲)

مضمون قصیده‌های ۶۸، ۷۱، ۷۲ و ۷۳ اظهري بٹ شکوی است که در آنها از نامرادی‌های دنیا شکوه می‌کند:

تا چند خون دل خورم از کار و بار چرخ با جان دهم قرار غم روزگار چرخ
تا چند جان کنم هدف ناوک بلا از بخت شوم و گردش ناسازگار چرخ
(قصیده ۲۶: ۱ و ۲)

همچنین اظهري در قصاید خود، سوگندنامه‌هایی زیبا و مفصل سروده است. او در این قصاید که خطاب به خداوند سروده است، با سوگندهای متعدد به اولیای دین، عناصر طبیعت و دیگر موجودات، خواستار دوری از خشم خدا و بخشش گناهانش است (رک. احمدی دارانی، ۱۳۹۴: ۱۲-۱۵)؛ این مضمون در قصاید ۵، ۲۹، ۵۰، ۸۰ (۴۹ بیت) و ۸۱ اظهري دیده می‌شود؛ مثلاً در قصیده پنجم خود با ۲۲ بار سوگنددادن خداوند به عناصر طبیعت، در امان ماندن از خشم خدا را می‌طلبد:

به قمری‌ای که نماید به لاله داغ درون به بلبلی که فروشد به غنچه خون جگر...
گشای عقده خشم از جبین خویش به لطف که هان شدم گهرافروز نعت آن سرور
(قصیده ۵: ۳۷ و ۴۴)

در بیشتر موارد (قصاید ۷۲، ۷۳ و ۸۰) برای بخشش گناهان خود، خداوند را به اولیاءالله سوگند می‌دهد:
به ساکنان سماوات و عالم ملکوت به انبیاء اولوالعزم و سید الأبرار...
به روز آخرتم رحمت تو می‌دانم هرآنچه می‌کنم خوشتر است در همه کار...
(قصیده ۸۰: ۵ و ۵۵)

اظهري در قصیده‌ای به نام «شواهد البلاد»، شهرآشوبی درباره مردم گرجستان سروده است و آنجا را خاستگاه زیبارویان و جایگاه هوسرانی می‌داند:

خسرو بخت شهنشاه بلاد ایران زد سراپرده چو در مملکت گرجستان...
فتنه‌آمیز دیاری که به هر بوم و برش می‌شدی در صف نظارگی از طرز بتان...
دیدم القصه در آن ملک که دادند به زر سیم‌اندام بتانی که بود نقد روان...
(قصیده ۶۲: ۱، ۳، ۲۴)

مدح از مضامین رایج قصاید اظهري است؛ ولی در قصاید او درخواست از ممدوح دیده نمی‌شود؛ وی سؤال را شیوه بی‌خردان می‌داند:

یک گهرسنج معانی نیست در این روزگار

تا بیان سازم به او طرز معانی‌پروری

نزد این ناهوشمندان مشیت سیمی خوشتر است

از کمال بوعلی سینا و طبع اظه‌ری
(قطعه ۲۰۰)

- کاربرد فراوان اصطلاحات دانش‌های مختلف مثل موسیقی (قصاید ۱۸، ۳۳، ۳۴، ۴۸ و...)، نجوم (قصاید ۳۳، ۳۵، ۳۶ و...)، طب (قصاید ۱۳، ۳۳، ۴۰ و...)، ریاضیات، فلسفه، علوم دینی و... نشانه تسلط اظه‌ری بر این دانش‌هاست.
- نشوند صیت تو و حرف صفات نزنند در صفت خصم تو مانده جذر اصم است
(قصیده ۳۱: ۲۸)
- در وصف سلاح عطار دگره تحریر بنهد چو نقط بر سر تیغت دبران را
(قصیده ۶۰: ۲۵)
- همچو قانون یکی از سینه برآورد فغان همچو بریط دگری ناله کشید از دل زار
(قصیده ۱۸: ۴۰)

اکثر قریب به اتفاق قصاید اظه‌ری از نظر ساختار عمودی کامل است؛ به گونه‌ای که ساختار آنها از تغزل، بیت تخلص، تنه اصلی و شریطه تشکیل شده است و در این میان تنها ده قصیده وی مقتضب است. بیشتر تغزل‌های اظه‌ری به توصیف طبیعت اختصاص یافته است و تنها سه قصیده وی با وصف معشوق شروع می‌شود:

چشم و ابروت مگر هست بلای مبرم که کند خانه براندازی نسل آدم
... کیست او آنکه اگر اسم شریفش بیرم فتنه افتد به دیار عرب و ملک عجم...
والی ملک ولایت علی عالی قدر که بود وارث اورنگ خلافت ز قدم...
(قصیده ۳۸: ۱، ۲۴ و ۲۶)

اظه‌ری در قصاید ۲۹ (دو بار)، ۵۳ و ۷۲ خود تجدید مطلع کرده و فقط در هشت قصیده، تخلص خود را نیاورده است که در بیشتر موارد از نوع تجرید است؛ حُسن مطلع، حسن مقطع، تنوع قافیه و سرودن قصاید مردّف هم از دیگر برجستگی‌های قصاید اظه‌ری است.

۸-۲ دیباچه دوم

اظه‌ری پس از اتمام قصاید خود، دیباچه‌ای دو صفحه‌ای با نثر مسجع و به تقلید از مقدمه گلستان قرار داده است. این دیباچه نیز با «بسم الله الرحمن الرحیم» و حمد خدا و نعت رسول اکرم (ص) آغاز می‌شود و شاعر در ادامه آن به شیوه‌ای مفاخره‌آمیز غزلیات خود را معرفی می‌کند و می‌نویسد: «پوشیده نماند که به میامن تأییدات الهی، مجموعه غزلی است که بیاضش از دیده رمدیده یعقوبی، نشانی و سوادش از گلستان حسن یوسفی، داستانی و نقوطش بنفشه‌ای است از بوستان رخساره بتان رسیده و خطوطش سبزه‌ای است که از چمن جمال نوخطان دمیده...» و در پایان با بیت ذیل مخاطب را به خواندن غزلیات خویش فراخوانده است:

گرت نیست باور بیا و ببین از این گلستان دسته گل بچین
(اظه‌ری: ۱۱۲ آ)

یادآوری می‌شود شاعر شش بیت نیز در این دیباچه آورده است که سه بیت آنها در دیوان یافت شد.

۹-۲ غزلیات اظهري

اظهري افزون بر قصاید خود ۶۲۷ غزل به پیروی از شیوه شاعران سبک عراقی به ویژه شاعران قرن هشتم سروده است. غزلیات اظهري ۴۴۹۴ بیت از متن و حواشی دیوان اشعار او را در بر گرفته است.

در آغاز چهل غزل اظهري نیز واژه «هو» با شنگرف نوشته شده است؛ وی برخلاف قصاید خود برای غزل‌هایش جز دو غزل ۱۹۷ و ۵۰۳ که با عنوان‌های «الموشح باسم یوسف بیگ» و «الموشح باسم رستم بیگ» نامگذاری شده است - که می‌تواند مؤید مذکر بودن معشوق وی باشد - عنوانی در نظر نگرفته است.

بیشتر غزلیات اظهري مردّف است و تنها ۹۱ غزل او ردیف ندارد. ردیف‌های غزلیات اظهري از نوع عبارت، فعل، اسم، ضمیر و حروف است؛ مثلاً «محبّت است» (غزل ۱۵۰)؛ «می‌باید کشید» (غزل ۲۳۰) و... برخی ردیف‌های اظهري نیز از نوع اسم‌ها یا صفت‌هایی کم‌کاربرد و مختوم به حرفی است که قافیه‌سازی و ردیف‌پردازی با آنها دشوار است؛ مثلاً ردیف‌های «لذیذ» (غزل ۳۳۹)، «کاغذ» (غزل ۳۴۰)؛ «رقاص» (غزل ۳۹۳)؛ همچنین اخلاص؛ فیاض؛ عرض؛ اختلاط؛ شرط؛ محظوظ؛ لفظ؛ شمع؛ استماع؛ دریغ؛ باغ؛ چاک و... که هنرنمایی شاعر در این مقوله را آشکار می‌کند. اظهري در شش غزل، تخلص خود را نیآورده است.

مضمون اصلی غزل‌های اظهري، توصیف معشوق و تبیین عشق است. عشق موجود در غزلیات اظهري مانند بسیاری از شاعران هم‌عصرش عشق مجازی است و در بعضی موارد معشوق وصف‌شده او مذکر است. غزل‌های وقوعی و واسوختی نیز در شعر اظهري دیده می‌شود؛ چنانکه گاه از وقایعی که بین وی و معشوق اتفاق افتاده است، سخن می‌گوید و گاهی از ستم‌های او شکوه می‌کند و می‌گوید دیگر تحمل جفای او را ندارد:

این ستم‌هایی که کردی پیشتر بر اظهري

گر تو را رفته است از خاطر، مرا در یاد هست

(غزل ۹۷: ۹)

دمی خیال تو از سینه‌ام برون نرود

همیشه یاد من از خاطرت فراموش است

(غزل ۹۸: ۶)

ندانستی ز عاشق، بوالهوس را

نکردی دزد را از پاس‌بان فـرق

(غزل ۴۱۰: ۶)

اظهري در بعضی از غزلیات خود مانند حافظ، تخلص را قبل از ابیات پایانی آورده و در ابیات بعد مفاخره‌سرایی کرده است:

اظهري چون ز شهر شیرازی

شهر شیراز شد نمایان بس

نه که تنها به شهر شیراز است

سایه نام تو به ایران بس

(غزل ۳۷۱: ۷ و ۸)

ز حرف اظهري مجموعه رخسار گلگون کن

که رنگ و بوی خوبی زان سخن پرداز می‌آید

نیاید صوت رنگین از دم هر نغمه‌پردازی نوای دلپذیر بلبل شیراز می‌آید
(غزل ۶۱۷: ۹ و ۱۰)

می‌توان گفت مفاخره با غزلیات اظهري عجین شده است و در بیشتر آنها خود را «بلبل شیراز» نامیده است:
اظهري گشت نواساز که تا بشناسند نغمه‌سنجان چمن، بلبل شیرازی را
(غزل ۵۱: ۲)

همچنین گاهی نیز مانند حافظ مضمون مدح را نیز در ابیات پایانی غزلیات خود گنجانده است:
اظهري شکر خدا بر در هر دون نروم با عطایای کف خسرو ایران سازم
(غزل ۴۷۹: ۱۷)

اظهري ۶۰۳ غزل مرتب دارد؛ اما بعد از آنها ۲۵ غزل دیگر آورده است که از نظر ترتیب مرسوم قافیه، مطابق با دیگر غزل‌های شاعر نیست و مشخص است که زمان سرودن آنها پس از اتمام غزلیات پیشین اوست. به‌طور کلی می‌توان گفت اظهري در غزل‌سرایی خود به حافظ توجه خاصی داشته و کوشیده است از شیوه وی پیروی کند؛ کاربرد واژه‌ها و اوزان اشعار حافظ - که در این مقال نمی‌گنجد - از مصادیق آن است. علاقه او به حافظ به‌اندازه‌ای است که درباره او می‌گوید:

نظم طبع خواجه حافظ را به نزد اهل فضل
معجز ار گفتن نیارم، هست بی‌شک ساحری
انوری را درقصاید گر سرآمد گفته‌اند
در فن نظم غزل، ختم است بر وی شاعری
فال‌گیری چون به نظم او، همان گوید که هست
می‌شود معلومت آخر، اول ار شک آوری
(قطعه ۱۵۱: ۱ تا ۳)

از این ابیات مشخص می‌شود در آن روزگار هم تفأل به شعر حافظ مرسوم بوده است.

۱۰-۲ قطعات اظهري

اظهري ۲۱۵ قطعه با ۱۲۰۸ بیت دارد؛ اظهري پس از قطعه ۲۰۵ خود، ناگاه مقطعات را رها می‌کند و مثنوی‌های خود را می‌آورد و پس از اتمام آنها، ۱۰ قطعه پایانی را قرار می‌دهد.
قطعه‌های اظهري بین ۲ تا ۲۰ بیت و تنوع محتوایی بسیاری دارد؛ طلب و تقاضا، هزل (۳۹ قطعه)، هجو و ماده‌تاریخ (۳۵ قطعه) رایج‌ترین مضامین قطعات اوست.

اظهري برای بعضی از قطعات خود عنوان‌هایی در نظر گرفته است؛ از آن جمله است: طلب مکتوب رومی (قطعه ۱۵)؛ طلب چهار ذرعی زربفت و شال کشمیری از اعتماد الدوله (قطعه ۱۸)؛ طلب تصویر الفیه شلفیه جهت مطلوب از مصور (قطعه ۲۱)؛ تقاضای تصویر (قطعه ۲۲)؛ طلب حنا (قطعه ۲۵)؛ طلب جوان مخطوط (قطعه ۲۶)؛ طلب مندیل (قطعه ۲۷)؛ طلب تریاک و شراب (قطعه ۲۸)؛ تاریخ تولد امیرزاده اعظم علی بیگ (قطعه ۵۱) و... که توجه به این عنوان‌ها بیانگر مضامین قطعات اظهري نیز است.

با مطالعه قطعات اظهري مشخص می‌شود قطعه‌های او تا اندازه بسیاری زندگی واقعی او را بازتاب می‌دهد؛ به گونه‌ای که در دیگر اشعار اظهري موضوعاتی مثل طلب و درخواست‌های شاعر از ممدوح مثل درخواست جو، مندیل، تریاک، شراب، اسب و... یا درخواست ترسیم تصاویر الفیه و شلفیه، هزل و هجو دیده نمی‌شود؛ بدین ترتیب همانطور که بر مبنای قصایدش درباره زندگی رسمی و درباری او و بر طبق غزلیاتش درباره بعد عاطفی وجود وی می‌توان اطلاعاتی به دست آورد؛ براساس قطعات اظهري تا اندازه‌ای می‌توان زندگی واقعی، رفتار و خصوصیات اخلاقی و شخصیتی، افکار و عقاید اظهري را کشف کرد.

ناگفته نماند در بین قطعات اظهري پنج قطعه آمده است که به ابوالفضل عظامی، احمدسلطان مجکی^{۳۱}، ساروخان بیک وزیر، میرزامعصوم وزیر قراباغ، میراسماعیل کتابدار رستم‌خان تعلق دارد و شاعر برای پاسخگویی به اشعار آنها، قطعه‌های آن شاعران را نیز نقل کرده است.

۱۱-۲ مثنوی‌های اظهري

اظهري هفت مثنوی سروده است که مجموعاً ۲۷۱ بیت دیوان او را شامل می‌شود و چنانکه گفته شد بین قطعات او قرار دارد. مثنوی‌های وی با ساقی‌نامه‌ای ۸۸ بیتی آغاز می‌شود:

بیا ای خرد جرعه‌ای نوش کن دمی خویشتن را فراموش کن...
بیا ساقی از آن می لعل فام که دارد معطر خرد را مشام
بده خضرسان تا بیابم نجات بده تا که بر برخوردارم زین حیات...
(مثنوی ۱: ۱، ۳۵ و ۳۶)

سپس با هزلی داستان‌گونه در ۱۳۲ بیت درباره قاضی میرم بروجردی، هزلی ۲۶ بیتی خطاب به کاردار گیلان، اهمیت سخن، توصیف طبیعت و طلب یاری از خداوند ادامه می‌یابد.

۱۲-۲ رباعی‌های اظهري

اظهري ۵۰۵ رباعی (۱۰۰۲ بیت) سروده است؛ چنانکه گفته شد به سبب آنکه برگ پایانی نسخه پارگی دارد، از رباعی‌های آن، تنها دو رباعی کامل و چهار رباعی ناقص باقی مانده و بقیه رباعی‌های این دو صفحه از دست رفته است. ناگفته نماند که ۱۷۱ رباعی اظهري در حاشیه نسخه نوشته شده است و چهار رباعی او نیز از نوع «چهارقافیه‌ای» است:

آسوده چه داند که دلارایی هست مژگان سیاه و چشم شهلائی هست
فرمان خطی ابروی طغرایي هست مهر دهنی و حکمفرمایی هست
(رباعی ۲۰۹)

در بالای شمار بسیاری از رباعی‌های حاشیه دیوان اظهري، مانند دیگر اشعار حواشی دیوان او، واژه «هو» با شنگرف نوشته شده است. از مضامین متنوع رباعیات اظهري می‌توان به عشق به عنوان رایج‌ترین مضمون رباعی‌های وی (۴۲۰ رباعی عاشقانه)، توبه از گناهان، توصیف یار، وصف شراب، توصیف رحمت و عظمت الهی، دم غنیمت‌شماری، هجو، هزل و... اشاره کرد که در این میان آرزوی زیارت خانه کعبه برجستگی خاص یافته است:

از رحمت خود عفو گناهانم بنمای
از طوف صنمخانه به تنگ آمده‌ام
از سیل کرم، خود عذرخواهم بنمای
زین پس به حریم کعبه راهم بنمای
(رباعی ۱۱۷)

یارب شود آن روز که با طبع سلیم
از درگه حق راه مراد دل خویش
سایم به حریم کعبه رخ همچو نسیم
از سنگ سیاه جویم و رکن حطیم
(رباعی ۱۶۸)

او گاه دل به کرم خداوند می‌بندد و خیام‌وار دم غنیمت می‌شمارد و از بزرگی گناه و فراوانی آن ترسی ندارد:

پیوسته ز فرمان تو سرپیچیدم
با این همه ذره‌ای گناهانم ننمود
دامن دامن گل معاصی چیدم
هرگاه که با رحمت تو سنجیدم
(رباعی ۱۲۰)

هرچند دلم بار گناه افزایش
چشم ز پی دیدن نیکی باشد
بازم بر رحمت جوی نمایم
حاشا که نظر بر بدی ام بگشاید
(رباعی ۲)

گاهی نیز به دنیا و مافیها پشت می‌کند:

از عالم کون چون شوی مستغنی
یک جو دو جهان نیرزد اندر نظرت
(رباعی ۱: ۷۹)

به هنر شاعری خود می‌بالد:

آنم که به من فخر کند هفت اقلیم
افلاک سزد گرم نماید تعظیم
(رباعی ۱: ۳۹)

گاهی هم وقوع‌گویی و واسوخت‌سرایی می‌کند:

جز شهر غم تو بلخ و مرو دگر است
دائم بر و بوم دهر پر می‌باشد
در هر چمنی هزار سرو دگر است
گر کبک دری تویی تذرو دگر است
(رباعی ۱۶۷)

در حُسن، امین اگرچه زیبا پسری است
صد حیف که مانند عروس دوران
فردوس ز گلزار جمالش اثری است
هر لحظه در آغوشی و هر دم به بری است
(رباعی ۱۰۴)

حضور معشوق‌های مذکری با نام‌های محسن، امین ترک (۲ مورد)، دلاک‌پسر (۳ مورد)، خاصه‌تراش (دلاک مخصوص پادشاه)، ساده‌پسر (۲ مورد) و پسر انجیرفروش (۲ مورد) در رباعی‌های اظهري هم مؤید این موضوع است.

۳- نتیجه‌گیری

از آنچه گذشت، مشخص شد اظهري شیرازی، شاعر شیعه قرن یازدهم است. بیشتر زوایای زندگی این شاعر

ناشناخته مانده و دیوان اشعار او هنوز چاپ نشده است و تنها از آن، یک نسخه دست‌نوشته شاعر در کتابخانه مدرسه سپهسالار وجود دارد. براساس اشعار وی مشخص می‌شود در ۹۹۱ ق. متولد شده است؛ در دوران شاه عباس اول، شاه صفی و شاه عباس دوم صفوی می‌زیسته و با شفای اصفهانی، محمدرضا فکری و رونقی همدانی معاصر بوده است. اظهري کتابت دیوان خود را در ۱۰۳۰ ق. شروع کرده و متن دیوان خویش را در ۱۰۵۴ ق. (۶۳ سالگی) و حواشی آن را احتمالاً در ۱۰۵۹ ق. (۶۸ سالگی) به پایان رسانده است. اظهري ۱۰۳۸۵ بیت در قالب‌های قصیده، غزل، قطعه، مثنوی و رباعی سروده و در آغاز دیوان و قبل از غزلیات خود، دو دیباچهٔ مثنوی مسجع آورده است.

مضمون اصلی قصاید وی (بیش از شصت درصد)، نعت پیامبر (ص) و منقبت ائمه (ع) به‌ویژه امیرالمؤمنین (ع) و مدح شاهان و وزرای صفوی است. حمد خدا و منقبت معصومین (ع) قصاید آغازین اظهري را مانند تحمیدیه‌ای مفصل می‌نمایاند و درخواست مغفرت از خداوند از راه توسل‌های متعدد به اولیاءالله، به آفرینش چندین سوگندنامه در شعر وی انجامیده است. محور عمودی بیشتر قصاید وی کامل است و او فقط ده قصیدهٔ مقتضب دارد. اظهري قصاید مدحی خود را به سؤال و درخواست نیالوده و از نظر شیوهٔ شعری پیرو شاعران پیشین خود و بیش از همه خاقانی است؛ حتی خودش را با خاقانی و انوری مقایسه کرده و گاه بر آنها برتری داده است.

اظهري در غزلیات خود، دنیایی از شور و مستی و هیجان را به تصویر می‌کشد و خواننده را با عواطف و احساسات خود آشنا می‌کند. مضمون اصلی غزلیاتش، عشق مجازی و گاه مضامین وقوعی و واسوختی است. در غزلیات خود به حافظ بیش از دیگران نظر داشته و حتی مانند او مضامین فخر و مدح را نیز در غزلیات خود گنجانده است. بیشتر غزل‌های وی مردّف است و ردیف‌های فعلی در شعر او بسامد بیشتری دارد؛ ولی ردیف‌های اسمی بدیع و کم‌کاربرد نیز در تقویت موسیقی کناری غزلیاتش بسیار مؤثر بوده است.

اظهري ساقی‌نامه‌ای در قالب مثنوی سروده است و با پرداختن به مضامین هزل و ستایش الهی در دیگر مثنوی‌هایش، تضاد درون و برون شخصیت خویش را آشکار کرده است. او با کاربرد شیوهٔ روایت و قالب داستان به مثنوی‌هایش برجستگی خاصی بخشیده است.

اظهري مضامین ماده‌تاریخ، هزل، هجو و طلب از ممدوح را در قطعات خود مطرح کرده و بیشتر رباعی‌هایش (۴۲۰ رباعی) را دربارهٔ عشق سروده است. به سبب وجود مضامین توبه و مناجات (۴۰ رباعی) و آرزوی زیارت کعبه - در کنار هزلیات (۲۰ رباعی) و مضامین عشق وقوعی و واسوختی در رباعیات - گویا این شاعر بین لاهوت و ناسوت سیر می‌کند.

قطعه‌ها و رباعی‌های اظهري در واقع برشی از زندگی شخصی او و فراز و فرود زندگی وی را ترسیم می‌کند؛ همانطور که قصایدش بازتابی از زندگی رسمی، و غزلیاتش بازتاب عواطف و احساساتش است.

مضمون مفاخره به‌ویژه افتخار به قدرت شاعری در همهٔ قالب‌های شعری اظهري بسیار دیده می‌شود؛ فخریه‌سرایی‌های وی در بیت یا ابیات پایانی غزلیاتش، به‌شیوهٔ حافظ، از برجستگی‌های شعری اوست.

اشعار اظهري به دلیل حضورش در دربار و همراهی وی با پادشاه در جنگ‌ها و لشکرکشی‌ها به‌ویژه حملات پی‌درپی صفویان به قراباغ و حضور چندین سالهٔ اظهري در آنجا و مقام‌های حکومتی او و همچنین ماده‌تاریخ‌سرایی او، دربردارندهٔ اطلاعات و شواهد تاریخی بسیاری از دوران زندگی شاعر است؛ از این رو منبع

ارزشمندی برای مطالعه تاریخ، فرهنگ و آداب و رسوم و زبان شمرده می‌شود. اظهاری برخلاف هم‌عصران خود از کاربرد اصطلاحات عامیانه، توجه بسیار به جزئیات و پیچیدگی خیال و در نتیجه دشواری معنا دوری کرده است. وجود حروف، کلمات و افعال کهن و حتی گاهی رعایت قواعد دستوری گذشتگان، واژه و ترکیبات بدیع و حتی دشوار در دیوان اظهاری، مؤید پیروی وی از زبان شاعران قرون ششم به‌ویژه خاقانی است. آرایه‌های متعددی مانند حُسن تعلیل، پارادوکس، تلمیح، تشبیه‌های مضمّر و تفضیل نشانه پیروی وی از ویژگی‌های ادبی سبک عراقی و به‌ویژه حافظ است.

پی‌نوشت

۱. رک. آقابزرگ تهرانی، ۱۹۳۸، ج ۹: ۸۰.
۲. ذبیح‌الله صفا نیز توضیحات مختصری درباره اظهاری بیان کرده که همان توضیحات فهرست کتابخانه سپهسالار است. او به ذکر سال تولد اظهاری، تعداد ابیات، قالب‌های شعری، ذکر عناوین چند قصیده و در پایان به نقل ابیات قصیده سواد الضمیر شاعر بسنده کرده است (رک. صفا، ۱۳۶۴، ج ۵/۲: ۱۱۸۱-۱۱۸۳).
۳. یکی از نواحی جغرافیایی بیگلربیگی قراباغ در عهد صفویان است (میرزاسمعیا، ۱۳۶۸: ۷۸).
۴. پیچی ئیل واژه ترکی به معنای سال میمون و نهمین سال از سال‌های دوازده‌گانه است (معین، ۱۳۹۱: ذیل واژه).
۵. از این پس برای ارجاع به اشعار اظهاری که هنوز به چاپ نرسیده، فقط به ذکر قالب شعر و شماره آن و شماره بیت بسنده می‌شود.
۶. مطابق با سال ۱۰۲۲.
۷. قلعه بست، میراث بزرگ فرهنگی در شهر لشگرگاه افغانستان است که در قرن یازدهم ساخته شده است (رک. دهخدا، ۱۳۵۹: ذیل واژه).
۸. وزارت در اینجا به معنای محصل مالیات و معاون پادشاه در شهر و روستاست (رک. همان) و معنای معروف وزیر که در دوره صفویه «وزیر اعظم» نامیده می‌شد، مدبّر نیست.
۹. خردم نمود گردش چرخ چو آسیا و اکنون به خون دیده به‌سرشد همی مرا
از درد و رنج فرقت جانان شدم چنانک باد هوا نیم من و شد باد من هوا
کان گاه بر کشم که ربایدش کهربا... چون کهربا به رنگم و آن قوتم نماند
(مسعود سعد، ۱۳۸۴: قصیده ۵)
۱۰. قصاید ۶۲ و ۶۳ و قطعه‌های ۴۴، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵ دیوان به این موضوعات اختصاص دارد.
۱۱. حملات صفویه به گرجستان به دستور شاه عباس اول در ۱۰۱۳ ق. آغاز می‌شود و تا ۱۰۳۸ ق. ادامه دارد (رک. ترکمان، ۱۳۸۲: ۶۵۹، ۶۶۰ و ۱۰۶۲).
۱۲. از حاکمان گرجی در دوران صفویه است که شاه عباس اول او را مأمور رفع فتنه گرجستان کرد و به مأموریت‌های بسیار فرستاد؛ در دوران شاه‌صفی مقام دیوان‌بیبگی یافت و به فرمان شاه عباس دوم کشته شد (میرمحمدصادق، ۱۳۹۳، ج ۱۹: ذیل واژه).

۱۳. خود شاعر در ذیل ماده تاریخ عدد ۱۰۴۳ را نوشته است.
۱۴. خود شاعر در ذیل ماده تاریخ عدد ۱۰۴۴ را نوشته است.
۱۵. شرف‌الدین حسن اصفهانی، مشهور به حکیم شفایی در سال ۹۹۶ ق در اصفهان به دنیا آمد. وی افزون‌بر شاعری، پزشک حاذق عصر خود نیز بود و به همین دلیل طبیب خاص و ندیم «شاه عباس اول» شد. در قالب‌های مختلف شعر سروده و در سال ۱۰۳۸ ق. از دنیا رفته است (رک. ترکمان، ۱۳۸۲: ۱۰۸۲).
۱۶. محمدرضا فکری اصفهانی، فرزند شیخی بیگ، شاعر عصر صفوی است که در سال ۱۰۲۰ ق. در اصفهان متولد شد. وی از شاگردان مولانا زین‌الدین مسعود نیکی و در علم سیاق و حساب ماهر و معاصر حکیم شفایی بود و همیشه بین آنها بحث و هجگویی بود. از اصفهان به هند و بعد از مدتی به شیراز و از آنجا به دکن رفت و همان‌جا درگذشت (آقابزرگ تهرانی، ۱۳۸۴، ج ۹: ۸۴۵).
۱۷. اظهري در ادامه این قطعه، شعربایی را که در آن دوران رواج داشته است، تقبیح می‌کند:
- هیچ عیبی نبود زشت‌تر از غمّازی من نگویم سخن‌دزد فلان است و فلان
آنکه دانسته مضامین برد از اهل سخن یابسد از دوری ابکار معانی یرقان
(قطعه ۱۶۰: ۳ و ۴)
۱۸. مقیم جعفری شیرازی از شاعران قرن یازدهم هجری است. او به مقیما معروف است و مرد ساده‌لوح خوش‌ذاتی بوده است؛ «اگرچه سودایی داشته اما خالی از جذبه نبوده است» (نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۲۶۶).
۱۹. فتحی قزوینی از شاعران عهد صفوی است. پیشه او بیاعی بود؛ گاهی نیز شعر می‌گفت (صفوی، ۱۳۱۴: ۱۴۹).
۲۰. کمترین ماده تاریخ ذکر شده در دیوان ۱۰۱۲ در قطعه ۶۲ و بیشترین آن ۱۰۵۹ در قطعه ۶۰ حاشیه دیوان است.
۲۱. این قطعه در بخش ملحقات آمده است.
۲۲. براساس آثار به‌جامانده در عصر صفوی، شیعه فطری یا شیعه عباسی اصطلاحی است که در دوره صفویه رواج داشته و به کسانی اطلاق می‌شده است که از دوران امامت امیرمومنان (ع) و به‌طور خاص عباس بن علی بن ابیطالب علیهماسلام شیعه بوده‌اند (رک. ترکمان، ۱۳۸۲: ۲۱۵؛ نیز عالم‌آرای شاه اسماعیل، ۱۳۴۹: ۱۷۶).
۲۳. «رونقی از ولایت همدان است. طبعش خالی از لطف نبوده، به هند رفته با طالب، کلیم و اختری مشاعره داشته بعد از مدتی به عراق آمده و باز به هند بازگشته است» (نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۲۵۷).
۲۴. محمد فضولی (۱۴۸۳-۱۵۵۶ م.) «از دارالاسلام بغداد است، از آنجا به از او شاعری پیدا نشده و به هر دو زبان یعنی ترکی و عربی شعر می‌گوید و اکثر شعر او منقبت ائمه دین است» (رک. صفوی، ۱۳۱۴: ۱۳۶).
- ۲۵.
- الهی تو این شاهدان سخن را پریچه‌رۀ چنبد گل پیرهن را
ز آرایش طبع دونان بری کن به هر جا که آرند رو، یآوری کن
احتمالاً این دو بیت دعا برای حفظ اشعارش از گزند روزگار است.
۲۶. اولین رباعی است که شاعر در آغاز دیباچه‌ی مثنوی دیوانش آورده است.
۲۷. رک. ترکمان، ۱۳۸۲: ۱۰۹۱
۲۸. رک. همان: ۱۰۹۳
۲۹. رک. ترکمان، ۱۳۸۲: ۹۵۵

ضمّان دار سلامت شد دل من که دارالملک عزلت ساخت مسکن
امل چون صبح کاذب گشت کم عمر چو صبح صادق دل گشت روشن
(خاقانی، ۱۳۷۰: ۳۱۷)

۳۰. رک. ترکمان، ۱۳۸۲: ۱۰۸۷

منابع

۱. آقابرگ تهرانی، محمدمحسن (۱۹۸۳). *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، جلد ۹، گردآوری احمد بن محمد حسینی، بیروت: دارالاضواء.
۲. احمدی دارانی، علی اکبر (۱۳۹۴). «نوع ادبی سوگندنامه»، *شعریژوهی (بوستان ادب)*، سال هفتم، شماره ۲، ۱-۲۴.
۳. اظهري شیرازی، بوداق (بی تا). *دیوان اشعار*، نسخه خطی شماره ۳۷۷، کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار).
۴. _____ (بی تا). *دیوان اشعار*، نسخه خطی شماره ۶۰۷۸-ف، کتابخانه دانشگاه تهران.
۵. ترکمان، اسکندریگ (۱۳۸۲). *تاریخ عالم آرای عباسی*، جلد سوم، زیر نظر ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
۶. حدائق شیرازی، ضیاءالدین معروف به ابن یوسف (۱۳۱۶). *فهرست نسخ خطی مدرسه عالی سپهسالار*، جلد دوم، تهران: چاپخانه مجلس.
۷. خاقانی شروانی، افضل‌الدین (۱۳۷۰). *دیوان اشعار*، مقدمه و تصحیح ضیاءالدین سجادی، تهران: زوار.
۸. دهخدا، علی اکبر (۱۳۵۹). *لغت‌نامه*، تهران: دانشگاه تهران.
۹. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۴). *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد ۵/۲، تهران: فردوس.
۱۰. صفوی، سام‌میرزا (۱۳۱۴). *تحفه سامی*، تصحیح حسن وحید دستگردی، تهران: ارمغان.
۱۱. *عالم آرای شاه اسماعیل* (۱۳۹۲)، با مقدمه و تصحیح و تعلیق اصغر منتظر صاحب، تهران: علمی فرهنگی.
۱۲. مسعود سعد سلمان (۱۳۸۴). *دیوان اشعار*، به کوشش پرویز بابایی و رشید یاسمی، تهران: نگاه.
۱۳. نصرآبادی محمدطاهر (۱۳۷۸)، *تذکره*، مقدمه و تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.
۱۴. معین، محمد (۱۳۹۱). *فرهنگ لغت*، چاپ بیست و هفتم، تهران: امیرکبیر.
۱۵. میرزاسمعیا (۱۳۶۸). *تذکره الملوک*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: امیرکبیر.
۱۶. میر محمدصادق، سید سعید (۱۳۹۳). «رستم‌خان گرجی»، *دانشنامه جهان اسلام*، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دایرة المعارف.